

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Льобомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
• Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 4

Книга I

Серія

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТВОРИ

(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядник: Світлана ПАНЬКОВА

Автори передмов: Владислав ВЕРСТЮК, Світлана ПАНЬКОВА

Автори коментарів: Олена БОЙКО, Світлана ПАНЬКОВА

Мовна редакція текстів М.Грушевського
та пояснення слів: Варвара ЦУЛЬГА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5

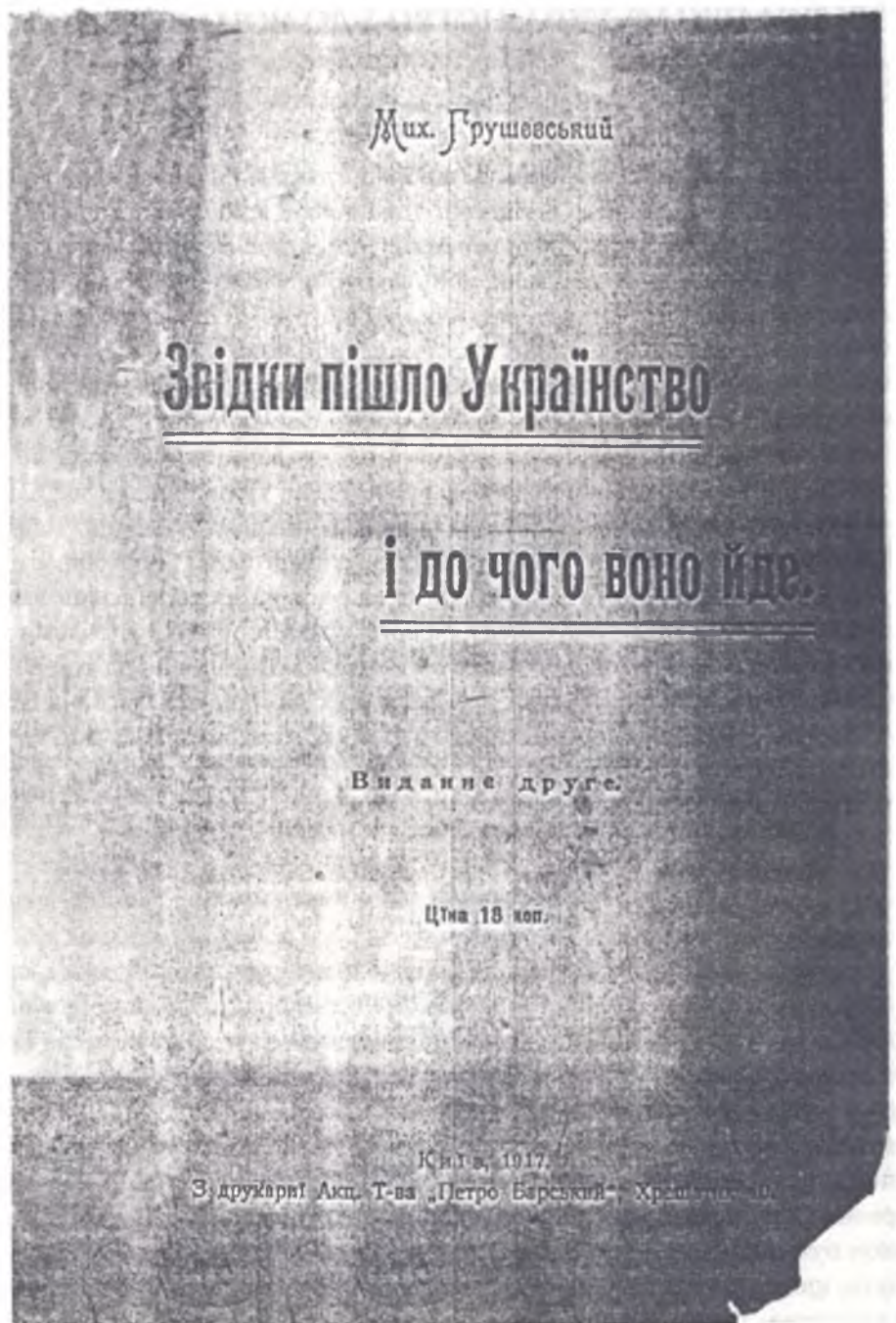
ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

- © Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, Інститут історії України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2007

РОЗДІЛ III

ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА
ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ
(квітень 1917 р.—квітень 1918 р.)

hrushevsky.nbuv.gov.ua

Обкладинка брошури "Звідки пішло українство і до чого воно йде". — К., 1917.

ЗВІДКИ ПІШЛО УКРАЇНСТВО І ДО ЧОГО ВОНО ЙДЕ

Переднє слово

Коли настала свобода і українці вийшли в тисячах на улиці й площі під стягами “Вільної України”, “Автономії України”, “Самостійної України” — се здалося багатьом чимсь несподіваним, чимсь новим. Про українців їх неприхильники або промовчували, або писали, що то купка людей, які видумали собі свою мову, пишуть нею книжки, котрих ніхто не читає, а народ їх не знає, знати не хоче. Як же так сталося, що коли настала свобода, то зараз же народ піднявся і став поруч тих українців і прийняв їх слово за своє слово і їх домагання за свої домагання — сказав, що він хоче того ж, що вони хочуть, вважає їх своїми вірними товаришами і провідниками?

Тому, що українці нічого нового не видумували. Вони нагадували тільки те, за що боролися і голови свої складали предки нинішніх українців, добиваючися землі і волі, свободи і рівності, української автономії і державності.

Теперішнє українство — се те, що було од віків на українській землі: домагання для українського народу рівного права з іншими народами — права бути господарем на одвічній своїй землі. Тільки що народ той називав себе в давніх віках народом руським, а як ся назва стала означати і великоросів, і тих, що від українського народу його права відбирали, то він не схотів далі сим іменем називатись і пошукав собі іншого імені¹. А діло його старе — те, що почалося багато віків тому.

Теперішня Україна і її минувшина

Україною ми називаємо край, де більшість має український народ, себто, де українців живе більше, ніж якого-небудь народу. Коли поразувати українців і не українців, то виходить, що українці мають більшість на простороні від середини Карпатських гір до середини Північного Кавказу і від Чорного моря до ріки Прип'яті. Українська земля окружає широким поясом північне побережжя Чорного моря, приблизно на тисячу, а місцями і до півтори тисячі верст вздовж, а 700—900 верст вшир. Жило на тім просторі перед війною людей 40 мільйонів з верхом, а з того 30 мільйонів з верхом було українців* (докладного рахунку досі не можна було зробити, і, мабуть, що українців було далеко більше, ніж вираховувано). З того невелика частина, так коло восьмої часті, належала до Австрійської держави* (Австро-Угорщини), а все інше до держави Російської.

¹Про се коротенько в брошурі “Хто такі українці і чого вони хочуть”.

На сій землі український народ, або краще сказати, ті люди, від яких пішов теперішній український народ, бо вони себе звали давніше ріжними іншими йменнями — живуть не менше, як півтори тисячі літ. При кінці IV віку по Христі, маємо на се виразні звістки, що тоді сі племена східнослов'янські, від котрих пішли наші українці, стали поширюватися на полудні — і йдучи з півночі, почали наближатися до Чорного моря. Трохи пізніше вони вже напевно займали приблизно ті краї, в яких живуть тепер: тільки на схід, в Донщині, на Кавказі, в Криму розселилися в пізніших віках, а децю, мабуть, втратили на заході. На полудні, в сусідстві з степами чорноморськими, ріжні орди кочові не раз витискали звідси українців, вони уступалися в затишніші місця, лісисті та багністі, куди кочівники не заходили, а потім знов верталися на свої старі оселі — як не вони самі, то інші їх земляки. Востанне ж розширилися вони від великих повстань против поляків, виходячи на схід, коли поляки гору брали над козацчиною, і потім, коли впала Кримська орда і перенесено Запорозьке військо на Кубань* — на весь нинішній простір до Дону, до Волги, до Чорного моря, а місцями і до Каспійського.

Всередині української землі, її одвічним осередку Києві, десь в VIII чи IX віці по Христі, приблизно одинадцять віків тому, зав'язалося державне життя. Князі і владуца воєнна верства сеї держави називали себе Руссю. Вони об'єднали наоколо себе всі краї, залюднені полудневими українськими племенами, підбили їх під свою владу, а також і ті північні племена, з яких потім пішов нарід білоруський і великоруський. Київ став осередком великої політичної й культурної роботи. Відси пішла нова, християнська віра, перейнята від греків, книжність, мистецтво, право, основи нового політичного і громадського ладу, культурний уклад. Все се поширювалося з Києва по українських землях і положило перший початок об'єднанню в один народ, в одно національне тіло тих давніх окремих українських племен і областей.

Воно поширювалося також і по інших приналежних землях, великоруських і білоруських. Але татарське лихоліття розірвало досить різко зв'язки українського полудня і великоруського північного сходу. Українські землі зісталися в тіснішій зв'язку з північно-західними, білоруськими землями — разом з ними ввійшли потім в склад Литовсько-Польської держави. Разом вони пережили культурно-національний рух против натиску польщини: католицтва, польського панства і польської культури. Але розвиток козацтва дав новий вигляд і характер українському життю і виразно відрізняв його і від білоруського. Правда, велике повстання, що пішло під проводом Б[огдана] Хмельницького, хотіло об'єднати під козацькою кермою не тільки українські, а й білоруські землі*. Але се не вдалося, і можна сказати, що від Хмельницького скінчилася доба українсько-білоруська, і українська народність визначила ще різкіше, ніж перед тим, свою окремішність.

Потім літературно-політичне відродження, що пішло з кінцем XVIII віку*, повело далі формування української народності в справжню національність, а докінчує його нинішній політичний рух.

Почини нового українства

Культурний рух XVI в. — громадський і церковний — був першим відродженням українського громадянства*. При всіх відмінностях в нім є вже багато спільного, що зв'язує його з пізнішим українським рухом XIX віку. Провідники, діячі українського відродження XVI в. глибоко відчували свої зв'язки з старою Київською Руссю. Вони були перейняті пошаною до старої державності сеї української Руси, вдячно пам'ятали старих київських князів — все, що зробили вони для тої культури українських земель, яку діячі XVI віку хапалися оборонити від польського натиску. Але вони опиралися вже не на князів і панів, а шукали опори для національного руху в ширшій громадянстві. Головно в дрібнім міщанстві, як елементі краще організованім, свідомішим і не таким безправним, як тодішнє закріпощене селянство. Але в тодішніх писаннях знайдемо гарячі сторінки і в обороні сього селянства — його людських прав, його прав на рівність. Особливо цікаві з сього погляду писання Вишенського*, що як з одного боку виступає вірним, навіть узьким прихильником старої церковності, так з другого підіймається на висоту, можна сказати, Шевченківського гніву на всіх, хто гнітить трудящий український народ, хто живе його потом і працею і позбавляє прав.

Потім сю лінію повела далі козаччина, що в своїй боротьбі за свої права і політичне право всього народу опиралася незмінно на селянстві, вважала його своєю правою рукою — як висловився Хмельницький в одній промові, і знищення панського права поставила своїм завданням. В очах народу козацтво стало боротьбою не тільки за національне право українського народу, але і за визволення трудящого українського люду. Се те, що вложив Шевченко в уста свого козакові-небіжчикові, воно передає сей погляд народу на козацтво*:

Оце воля спить!
 Лягла вона славно, лягла вона вкупі
 З нами козаками...
 Тут пана немає.
 Усі ми однако на волі жили,
 Усі ми однако за волю лягли...

Через те, що склад козацтва був дуже неоднаковий, і перевагу в нім взяла старшина з панськими поглядами, козацькі верхи не видержали кі-

нець кінцем сеї суто демократичної лінії: козацька Гетьманщина задержала де в чім тільки демократичні порядки, але в відносинах економічних (хазяйських) і соціальних (громадських) вона відійшла від демократичності*. Для народу се було зрадою козацькому духові, козацькій програмі. Тому він так сильно виступав против козацької старшини. Для нього козацтво було і зісталось охороною прав не тільки політичних, але й соціальних: землі й волі для трудящого народу, і через те він свято заховав пам'ять про нього і поривався до його відновлення.

Старшина, натомість, висунула на перший план домагання політичні, державні. Визволивши від Польщі на перших початках Східну Україну, Наддніпрянську, а бажаючи далі визволити всю українську землю, козацька старшина хотіла утворити з неї осібну Українську державу під своїм проводом. Не звіряючи власній силі, вона шукала якоїсь опори поза Україною. Так ото Хмельницький з старшиною зв'язалися з Кримом і Туреччиною, признавши зверхність султана, потім з московським царем, далі ввійшли в змову з шведським королем*, що своїм трактатом обов'язався "признати і проголосити Військо Запорозьке з усіма підвласними йому землями за нарід свободний і нікому не підвласний" і добитися від Польщі признання цілої України незалежною державою*.

В сім домагання української старшини відповідали бажанням народу — тільки народ, не звіряючи панським нахилам старшини, боявся, щоб вона не помирилася з Польщею і не повернула на Україну панів. Тому раз у раз мішав старшинську політику, і се роздвоєння народу і старшини підрізало українську свободу, дало московському правительству змогу приборкати українську державність, а далі взагалі закувати в тяжкі кайдани все українське життя.

“Українське питання”

З того часу як московський цар згодився прийняти Україну під свою руку (восени 1653 р.), українське політичне життя оберталось коло відносин до Москви. Українське життя вступило в період “українського питання” щодо Московсько-Російської держави і в нім зіставалось до остатньої революції.

Хмельницький з старшиною від самого початку повстання хотіли, щоб московське правительство своїм військом зв'язало Польщу, а особливо Литву і дало змогу Україні обернути всі свої сили на визволення всеї української землі і сформування її в Українську державу. З переговорів виявлялося, що московське правительство не розірве своїх відносин до Польщі за меншу ціну, як за признання московського царя зверхником України. Московську

поміч гетьманські крути щінили так дуже, що згодилися на се, але, розуміється, хотіли задержати українську державність і під московською протекцією. В сім напрямі сталася в Переяславі усна умова з царським представником Бутурліним, що приїхав на Україну на початку 1654 р. прийняти присягу від гетьмана, війська і всієї української людності. Українські послы, що поїхали до Москви дістати від царя письменно потвердження на свої домагання*, предложили їх цареві в формі прошення, очевидно, по формі, даній їм московським приказом (міністерством), і царські відповіді дано в формі резолюцій на сі прошення. Але московське правительство дивилося на сей акт таки як на договір свій з Україною чи “Військом Запорозьким”, так і називало їх “договорними статтями” або договором. Воно не важилося ні в чім змінять сих “статей Богдана Хмельницького” (як воно їх називало) інакше, як тільки за згодою військової української ради, навіть цар Петро, зломивши сю умову самовільно*, все-таки по старій пам’яті називав їх “трактатом, учиненим з Хмельницьким”, і так само Катерина, скасувавши гетьманство, не переставала називати їх договором, чи “уговорними статтями”¹.

Царські резолюції, одначе, від самого початку не вдоволили війська. Українська старшина і все громадянство хотіли, щоб Україна, як стала фактично після великого повстання 1648 року самостійною державою, так і далі нею була. Вони зрікалися своєї незалежності, приймали зверхність московського царя, обіцяли йому свою військову поміч взамін за поміч, якої сподівалися від Москви, готові були платити до царського скарбу частину своїх доходів, але у внутрішнім своїм правлінні хотіли повної автономії. Тим часом московське правительство, хоч на практиці рішилося до смерті Хмельницького не рухати української автономії, пообіцяти сеї незайманості не хотіло. Воно сподівалося згодом привести Україну в повну залежність, як звичайну провінцію. Се зрозуміли на Україні й стали з підозрінням дивитися на московське правительство.

Ще більше роздражнило воно українське громадянство, коли цар звабився на польські обіцянки, що поляки виберуть його королем Польщі, вчинив перемир’я з Польщею* против шведів, союзників козацьких, і від українців захотів, щоб вони з поляками замирилися, а звернули на шведів. Українці вважали сю сепаратну угоду Москви з Польщею за зраду Москви, за розірвання Переяславської умови. Вони рішили ввійти в тіснішу спілку з шведами, уложили з ними згаданий вище трактат і постановили спільними силами добити Польщу, а з Москвою свої відносини розірвати. В 1658 році, за наступника Хмельницького гетьмана Виговського, оголошено українську ноту до європейських держав* — гетьманське правительство оповіщало їх, що лукава і зрадлива політика московська змусила його розірвати

¹Про се буде ширше в брошурі “Переяславська умова”*.

уложену спілку, скинути зверхність царя і за поміччю сусідніх держав обстоювати незалежність України від Москви¹.

На біду, сі сусідні держави не могли тоді підтримати Україну. Швеція мусила кинути війну з Польщею, тому що на неї саму напала Данія. Українці мали до помочі кримців, але сього було мало; тоді старшина ввійшла в згоду з Польщею і уложила з нею спілку (“Гадяцька унія” 1658 р.), що забезпечала Україні державну самостійність. Та простий народ на Україні не хотів мати ніякого діла з Польщею — боявся, що пани знов повернуть на Україну. Сим і покористувалася Москва.

Московський цар, як раз узяв Україну, не хотів випускати з рук, і тепер скористав з сього українського роздвоєння, з недовір’я народу до старшини. Виговський мусив зріктися булави, і його наступник Юрась Хмельниченко так само. Московське правительство дуже зручно визискувало для себе внутрішні замішання України, щоб мати своїх прихильників між старшиною і всякими способами підкупувати тих, хто стояв против московської політики. Так упав Многогрішний, потім Дорошенко*. Старшина не сміла виступати против Москви після сього. Тільки похід шведів на Україну осмілив її зробити ще одну пробу визволення. А коли вона не вдалася, цар Петро поважився скасувати державний лад України — всяку самостійність її, не питаючися згоди військової ради української, як досі робило московське правительство при всякій зміні в “статтях Б[огдана] Хмельницького”. Одначе, се рішуче порушення “трактату, учиненого з Б[огданом] Хмельницьким” самому російському правительству — наступникам Петра — здалося виступом занадто рішучим і небезпечним. Воно вернуло українські порядки*, і тільки Катерина II осмілилася покасувати їх знову і ще більш рішучо, ніж се зробив Петро I — почавши від скасування гетьманського уряду (1764) і кінчаючи знищенням Січі (1775) і військового устрою української Гетьманщини (1783).

Се знищення українського автономного ладу без згоди українців було вчинком беззаконним, безправним, бо він противився переяславській умові, котрою Україна прилучилася до Москви. Як уже сказано, саме московське правительство дивилося на “статті Хмельницького” як на договір, що може бути змінений тільки за згодою обох сторін — воно не признавало можливим змінити його самовільно. Українське громадянство в своїх наказах на скликане Катериною II зібрання депутатів в 1767 р.* однодушно висловилося, що статті Бог[дана] Хмельницького мусять бути заховані і гетьманство привернене. Але царське правительство вважало себе досить сильним, щоб накинати свою волю українцям і гостро карати всякий непослух і всякий протест.

¹Про все се ширше в мой “Ілюстрованій історії України” і в книжці “З політичного життя України”*.

Нове українство ХІХ віку

Цариця Катерина поклала всі надії на те, що страшачи карами прихильників волі, а нагороджаючи урядами, чинами і грошима покірних, царське правительство примусить українське громадянство забути свої давні мрії і змагання. Як злі духи — вороги України у Шевченка в “Великім льоху” замишляють:

Я золотом розтопленим заллю йому очі.
Я царевими чинами скручу йому руки.
А я зберу з всього світа всі зла і всі муки...*

Старшину українську зрівняно з дворянами російськими, чини козацькі переведено на чини російські. Відкрито українцям дорогу до найвищих посад російських (чимало з них було міністрів). Селянство українське віддано українській старшині в люте кріпацтво, у всім зрівнявши з селянами великоруськими, аби тільки старшина, пани українські забули Гетьманщину і права українські.

Але громадянство українське не забуло. Навіть пани вкраїнські, взявши вдячно, що їм дав царський уряд, таки не перестали жалувати за гетьманським урядом і старою автономією. Між народом же і між тим громадянством, що виходило з народу або взагалі з кругів непанських — з духовенства, наприклад, було велике незадоволення на нові московські порядки. Нарід український свято зберігав пам'ять про стару козаччину, боротьбу за волю і рівність, стару славу українську, перемогу народу над панамі. Письменники українські пригадували колишню славу Гетьманщини, жалували і обурювалися на неволю народну, гірку долю кріпаків, вихваляли високі чесноти селянської душі, селянського розуму, селянського життя, славили народне слово і народну поезію. Так приготовлявся ґрунт під нове українство. А виступило воно перед світом в політичнім українським товаристві, так званім братстві Кирила й Мефодія*.

Зав'язали його в Києві в 1846—1847 рр. найвизначніші, найкращі сили тодішньої України: Шевченко, Костомаров, Куліш, Гулак, Білозерський і інші. Товариство се існувало недовго, бо його видав донощик. Але воно все-таки встигло згуртувати наоколо себе доволі багато людей з українського громадянства і досить виразно зазначило напрям нового українства. Стоючи на ґрунті української пам'яті про визвольну боротьбу — братств, козаччини, війн з Польщею за визволення українського народу, кирило-мефодіївці поставили своїм завданням добиватися скасування на Україні всякої неволі, розкріпощення селянства, свободи віри, слова і друку, переведення повної рівноправності, знищення всяких класових привілеїв і нерівностей, поширення освіти й піднесення добробуту народного. Остан-

ною ж метою товариство ставило заведення справжнього народовластя на Україні і по всій слов'янщині. Україна мала перетворитися в окрему республіку з виборним на певний час президентом, щоб уся адміністрація і вся власть у ній була виборна, “не по роду і маєтку (цензу), а по розуму і освіті”. Кождий інший слов'янський народ також мав утворити таку демократичну республіку, і сі слов'янські держави, числом сім або вісім, мали об'єднатися в федерацію. В головах їх мав стати спільний слов'янський сойм у Києві, зложений з депутатів сих слов'янських республік, і виборний президент всієї федерації з кількома міністрами для спільних справ федерації (напр., для заграничних зносин).

Товариство існувало недовго, бо вже весною 1847 р. членів його арештовано, розсаджено по в'язницях і розіслано по далеких сторонах. На українство пішли всякі заборони і пострахи. Проте гадки і плани кирило-мефодіївців пішли широко в громадянство, і від них веде свій початок сучасне українство. Кирило-мефодіївці, коли вернулися з заслання, старалися, поскільки се вважалося їм можливим, проводити в діло коли не республіканські, то народололюбні плани сього товариства, або обґрунтовували з наукового погляду свої старі гадки. Величезний вплив мала поезія Шевченка. Його вірші, хоч заборонені, широко розходилися, а й ті, що не були заборонені, були перейняті гарячим протестом проти сучасного ладу, накликали до старих часів великої визвольної боротьби за волю і самостійність України. В тих писаннях, які виходили поза Росією — в Галичині, в Швейцарії тощо, українці розвивали далі гадки кирило-мефодіївців про автономію України, про забезпечення її демократичного устрою — свободи, рівноправності, повноти національної культури, щоб у всіх галузях громадського і культурного життя українська людність могла задовольяти свої потреби в українських формах: українським письменством оригінальним, українськими перекладами з чужих літератур, українським театром, українською школою, українською наукою, українським мистецтвом.

Царське правительство лякалося сих планів українців. Славний цар-освободитель Олександр II 1876 р. видав ганебний указ, що мав знищити українство. Сим указом заборонялося привозити з-за границі українську літературу без дуже гострої, просто неможливої цензури, і в Росії українські писання заборонялися майже зовсім. Проте розвій української політичної мислі в отім напрямі, як я сказав тільки що, йшов далі невпинно, не вважаючи на всі заборони та кари і нагінки на українських “сепаратистів”, як їх називали вороги (себто таких, що хочуть відділятися).

Одно тільки осягали всі сі ганебні, нелюдські царські заборони, що українці не могли винести своїх планів і домагань перед широку публіку, в народ. Правительство не дозволяло ніяких українських газет, ніяких писань на політичні українські теми, ніякої літератури для народу на українській мові. Але в

гуртках і громадах українських міцно трималися кирило-мефодіївських поглядів про потребу ґрунтовної перебудови життя, про автономію України і заміну її залежності від Російського царства федеративним зв'язком. Сі погляди особливо розвивалися визначним українським діячем, київським професором Мих[айлом] Драгомановим, що виїхавши за границю в 1870-х роках, двадцять літ прожив там на еміграції, до самої смерті, і в ріжних часописах, збірниках і писаннях, що видавав з своїми товаришами в Женеві, потім у Львові на гроші, складані українцями в Росії, доводив потребу автономії України і федеративного укладу Росії.

Коли стало свобідніше в Росії, після японської війни і за часів першої та другої Думи, українці і в Росії виступили публічно з сими домаганнями: заявили, що своєю політичною програмою ставлять автономію України в федеративній Росії і тільки з становища тактичного зараз настоюють на першій половині сеї програми — здійсненні національно-територіальної автономії України й інших національних областей Росії¹.

Від того часу, оскільки цензурні умови давали змогу (про федеративний устрій писати правительству не дозволяло, вважаючи се порушенням цілості Росії), українці не переставали розвивати і повторяти при кожній нагоді, в пресі і живим словом про сі свої домагання.

Тепер, коли пропали всякі обмеження свободи слова, зборів і організацій, українці виступають рішучо з сим своїм домаганням **широкої національно-територіальної автономії України в федеративній демократичній Російській Республіці**. Вони організують на сій основі всю свідому українську людність і від сих домагань не відступлять.

До чого йдуть сі домагання

До чого ж іде українство, виставляючи отсі домагання? Чи хочуть українці відділити Україну від Російської держави, як страшать вороги нинішнього руху несвідомих, коли домагаються автономії України? Чи хочуть розбити сю державу на часті, вимагаючи її перетворення в федеративну республіку? Чи хочуть вигнати з України всіх неукраїнців, жадаючи українізації уряду і всяких установ? Чи хочуть відрізати великоросів від Чорного моря і загнати на північ, замкнути їх в тісних межах колишнього Московського царства?

Такі страхи можуть пускати або люди нетямущі, котрі самі не розуміють, що значить автономія та федерація², або вороги свободи і нового ладу,

¹ Див. мій збірник "Освобождение России и украинский вопрос", зложений з статей, друкованих під час першої Думи 1906 року.

² Значіння сих назв тут не буду вьяснити, зроблено се в брошурі "Якої ми хочемо автономії і федерації".

що хочуть перелякати і пересварити людей, та наробивши заколоту, скористати з того, щоб знову повернути назад царя, чиновників і всякі старі порядки. Се дуже небезпечна робота, і з неї не можна спускати очей. Несвідомих треба освідомляти, а свідомих остерігати щодо небезпечних наслідків, які може мати їх баламутство.

Українці не мають заміру одривати Україну від Росії. Коли б вони мали такий замір, вони виступили б щиро й одверто з такими гаслами, бо тепер за се вони б нічим і не ризикували. Коли вільно полякам жадати відновлення незалежної Польщі, то вільно й українцям, якби вони схотіли, домагатися відлучення України і повернення її в те становище, в якому вона стояла перед актом 1654 року, безправно порушеним російським правительством. Але українці не мають наміру відділятися від Російської Республіки. Вони хочуть задержатися в добровільній і свободній зв'язі з нею. Хочуть тільки, щоб вона ні в чім не обмежала їх свободи і самостійності національного життя. Для того хочуть широкої автономії України. Хочуть, щоб російське правительство і великоруське громадянство з свого боку щиро і одверто виріклися всяких явних і тайних забаганок правити Україною против її волі, верховодити нею, використовувати (експлуатувати) її засоби для завдань для українців чужих. Хочуть, щоб великоруське громадянство і російські партії признали, що Україною мають правити не вони, а український нарід, з заохоченням прав меншостей (втім і тих великоросів, які живуть [і] житимуть на українській землі), але з признанням державних прав української нації на українській землі. Коли буде таке щире признання з обох сторін, тоді відносини будуть щирі і сердечні, свободні від усяких укритих, задніх думок.

Добиваючися федеративного устрою Російської Республіки, українці зовсім не мають заміру тим ослабляти її або розривати. Говорити щось подібне можна хіба тільки рахуючи на людську неосвідомленість. Землі, зв'язані федеративним зв'язком, становлять одну державу. Їх союз зв'язує їх назавсиди, приймаючи його, вони зрікаються права самовільно виступати з союзу. Вони заінтересовані, щоб їх союз був сильним і безпечним, щоб нікому не збирало на охоту зачіпати або кривдити його членів. Те, що кожний з народів чи країв, членів сього союзу, має сам своє державне право, являється державою, зовсім не ослаблює їх потягу до спільного державного зв'язку, на користь котрого, в спільнім інтересі, ці держави-члени зрікаються дечого з своїх прав. Германія стала федерацією вже кількадесят літ*, а проте федеративний зв'язок зовсім не ослабив її, навпаки, се найбільш солідарна, найбільш внутрішньо міцна держава з усіх сучасних. Стара Росія не могла ніяким примусом добитися такої внутрішньої єдності. Нова Російська Республіка, коли хоче удержатися в цілості і силі, повинна щиро зрестися всяких замірів тримання когось силоміць на припоні, до кінця провести принцип свободи і самоозначення у внутрішніх відносинах. А такою

до кінця переведеною системою свободних і рівноправних відносин може бути тільки федерація.

Кажуть, що Германія держиться цупко, не вважаючи на федерацію, бо се один німецький нарід, принаймні у більшості. Та от Швейцарія дає приклад того, як кілька народів — німці, французи, італійці дружно тримаються разом у федерації, і не тягне їх до сусідніх, одноплемянних їм самостійних держав. При різноплемянності Росії, власне, тим більше їй потрібний федеративний устрій, щоб народи її не чули переваги або панування над собою державного великоруського народу, а чули самі себе державними кожний у своїй землі.

Не значить се, що горожани з інших країв Російської Республіки не будуть мати доступу, скажім, до України, що з України виженуть “кацапів”, що великоросам не буде тут змоги вести якесь діло, служити, мати заробіток. Перший принцип федеративного устрою, що горожанин одної з земель федерації мав горожанські права в цілій федерації: значить чоловік, що вродився в Московщині, матиме всі горожанські права, наприклад, на Україні — може там користати з своїх виборчих прав, займати посади, вести діла. Нема сумніву, що до всіх державних установ України він матиме змогу звертатися на своїй великоруській мові і діставати від них відповіді. В усіх більших містах, безсумнівно, будуть школи для дітей великоросів з російською мовою і т. ін.

Через те не може бути мови, щоб автономія України чи федеративний уклад Російської Республіки загороджували великоросам доступ до Чорного моря, до українського вугля, заліза чи до чогось іншого. Знов пошлюся на приклад Німеччини. Хіба якийсь прусський купець відчуває, що Гамбург, найбільший порт Німеччини, се особна держава, тому що Гамбург являється окремою міською республікою в складі Германської Федерації? Хіба він скаже, що через те йому, як пруссакові, нема до моря доступу, що Пруссію відтинає який-небудь Мекленбург або Ольденбург? або що Баварія се чужий край, де йому нема притулку? Нема там сього, і так само не буде сього і в Федеративній Російській Республіці.

Наші завдання

Українці не мають бажання від когось відділюватись, відмежовуватись — вони хочуть тільки, щоб їм і всьому громадянству України була змога порядкувати крайові справи, будувати долю краю без усяких сторонніх втручань і без можливості таких втручань. Вони знають свої сили і засоби, й певні того, що коли край буде мати таку волю і буде забезпечений від усяких гальмувань і втручань збоку, він буде розвиватись настільки сильно

і успішно, що йому не треба буде яких-небудь штучних огорож від чужих впливів чи конкуренцій.

Ми маємо так багато свого, що нам нема чого зазіхати на чуже. Ми знаємо, що може наш нарід, і ми не боїмося, що хтось потягне йому щось з-під носа, коли українці зможуть розвинути відповідно свої сили і засоби. Наш край великий і багатий, один з найкращих країв на світі, сотворений для розвитку великої, економічно сильної держави. Український нарід повний життєвої сили, енергії, здібний, витривалий, високоздатний до організації, до громадської солідарності. Національні почуття — стільки віків боротьби против усяких напасників, що наступали на волю і добро України, зв'язали міцно, вхопили національним обручем всі верстви українського громадянства — від панських і буржуазних груп до пролетаріїв*. Досить відкрити людині очі на те, хто вона, щоб бути певним її вірності національній дисципліні. З сею міцною одністю наш український нарід становить велику силу, суцільну глибу, моноліт, якого нема іншого в Східній Європі.

На нім може безпечно опертися і Російська Республіка, коли зрозуміє його значіння, коли усвідомить собі, що не гальмувати організаційну енергію українського народу їй треба, не обмежувати її, а власне дати всяку змогу розвинутися їй вповні. На сім камені, як вірували наші діди, кирило-мефодіївці, зможе опертися і слов'янщина. Він зможе відіграти велику роль в будучій організації Європи¹.

Я твердо вірю — та й не один я — що велика революція російська, — тільки б її заховати від упаду та від анархії, — велико вплине на політичну перебудову всієї Європи, на її перетворення в європейську федерацію. Про таку федерацію думали здавна політики і спеціалісти державного права: вони вважали її логічним виводом з усього дотеперішнього розвою європейського життя. Вона тільки здавалася дуже далекою до останніх подій, так як тепер здається близькою і здійснимою. І от чому я й інші нітрохи не журимося повною політичною незалежністю України, не надаємо їй ніякої ваги. Для ближчого часу зовсім досить широкої української автономії в Федеративній Російській Республіці. А в будущині, сподіваємося, ся республіка ввійде в склад федерації європейської, і в ній Україна стане одною з найбільш сильних, міцних і певних складових частей — одною з підстав сеї європейської федерації.

Але щоб наблизитися до сеї світлої, великої будущини, нам, українцям, передусім і над усе треба всяко подбати про політичну організацію українського народу і його солідарність.

В здобуванні прав для свого краю і народу нам може вже й не буде помочі від інших народів, від іншої людності, яка живе на Україні й поза

¹Про се я, може, поговорю незадовго в іншій книжечці.

Україною. Вже то вона й показала почасти, а ще більше, мабуть, покаже. Та людність, що зібралася по містах України з ріжних прихожих людей і всякого неукраїнського народу, і з людей українських, але таких, що від свого народу відірвались і навикли до мови і культури російської, привикла думати, що живе вона коштом Російської держави, а не українського народу, привикла вважати себе за керманичів і провідників українського сільського народу. Сим людям і боязко, і непривично тепер думати, що прийдеться їм іти за селянами, за українцями, а не кермувати ними, вивчатися української мови, давати їй місце в школі, в уряді, в житті, рахуватися з українцями, як з хазяїнами, а не невільниками.

Вони хотіли б, щоб українці далі полишали старшинство і верховодство на Україні їм, російській інтелігенції, російським революціонерам, російським соціалістам, а українські соціалісти, революціонери, демократи для них не справжні соціалісти і демократи, тому що вони добиваються своїх національних прав. Вони совітують українцям, благають їх і грозять їм, щоб вони сиділи тихо, не загострювали відносин, держалися тут, на Україні, як одна з тих національних організацій, що існують по українських містах — нарівні з євреями або поляками, а верховодство полишали російським громадським організаціям чи партіям. Щоб думали виключно про добро Російської держави і руського народу, себто московського, а з своїми національними потребами чекали тихенько і терпеливо, аж зберуться Установчі Російські збори, і як вони вирішать про нас, так тому й бути: признають якісь права українському народові — добре, наше щастя, не признають — “меншість мусить скоритися більшості”, кажуть вони, і надія, видка така, що більшість може таки висловитися за те, щоб держава Російська, хоч би й демократична, хоч би й республіка, а була таки одноцільна і одностайна по-давньому: мала б місцеву самоуправу, в тім роді як старі земства, ну кращі від них, але краї такі, як Україна, не мали свого осібного права.

Прикро споритися і ворогувати з сими людьми, ще прикріше було б, коли б прийшлося боротися. Бо між сими людьми є, розуміється, багато явних і тайних прихильників старого ладу, старого гніту і неправди, і їх не жалко. Але є чимало людей, котрі й щиро бажають свободи і рівності, щиро вірять в те, що вони являються вірними представниками нового демократичного ладу, республіканського устрою, і що коли вони всяко силкуються обмежити український рух, то се вони роблять в інтересах культури!

Прикро, та що робити! Не можна українцям зрікатися своїх прав і задоволення своїх потреб з огляду на таких людей, коли вони навіть і щирі в своїй несвідомості. Бо крім забезпечення тих прав горожанина і людини в демократичній Російській Республіці, яким вони піклуються разом з нами, є ще потреба України як краю і українців як народу, і їх так само треба забезпечити в будучім, новім устрої, не складаючи того на Російські Уста-

новчі збори, чи вони схочуть на те пристати, чи ні. Обмеження народних прав своїх, експлуатації їх або більшого російщення України, українці не можуть допустити, хоч би воно мало вестися не під царським штандартом, а під червоним прапором республіки.

Сподіваємося, що керманічі Російської Республіки ще таки зрозуміють, що те, чого ми домагаємося, се невідступна потреба українського народу, від которого не відступить, бо не може і не сміє відступити, хто б не стояв на чолі його, які б верстви і групи ним не проводили. Зрозуміють, що в інтересах свободи і революційних здобутків керманічі Росії повинні мати український нарід за собою, а ніяк не против себе. А зрозумівши, скоро зрозуміють і те, що може їм дати український народ, не залишать свої підозрливі, невірні відносини до нього і його змагань.

Бо ж і нема другого народу, більше відданого інтересам свободи і здобутків революції, як народ український.

Але покладатися йому треба тільки на себе, і за себе вміти постояти!

платити всю суму, посередником між селянами та поміщиками виступила держава. Вона сплатила поміщикам викупні платежі, а селянам надала позику на 49 років. Внаслідок цього царська казна на кожний виданий селянам карбованець отримала 63 копійки чистого прибутку.

...так, як сталося десять літ тому — йдеться про державний переворот 3 червня 1907 р., що ознаменував поразку революції 1905—1907 рр. Царським маніфестом була розпущена II Державна Дума й оголошений новий виборчий закон реакційного змісту.

с. 163 До сього повинні тепер іти спільно й однодушно всі — селяни, робітники, й пани, які прихильні свободі й добру свого краю і народу українського — йдеться про демократичний характер українського руху, без розмежування класів і верств. УЦР не стала його уособленням, від початку вона формувалася на класовій основі. З 19 представлених у ній політичних партій 17 були соціалістичними. Програмні документи та діяльність УЦР також свідчили про її соціалістичний характер. Утворена у травні 1917 р. несоціалістична Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), яка стояла на виразній національній платформі й об'єднувала земельних власників (селянство також), не отримала представництва в УЦР, хоча вимагала цього. Попри видатний вклад в українську справу, Є. Чикаленко спочатку не був обраний до УЦР. І хоч пізніше увійшов туди в складі представництва від українських партій, участі в роботі Ради не брав. Згодом він з гіркотою писав у спогадах, що у 1917 р. “як буржуй, чи навіть феодал, не мав змоги брати участі в будівництві Української Держави” (Чикаленко Є. Спогади (1861—1907). — К., 2003. — С. 30).

Звідки пішло українство і до чого воно йде

Праця написана у квітні—травні 1917 р. Перше видання вийшло на початку травня 1917 р. (див.: Народна воля. — 1917. — 10 (23) травня. — № 6). Друге видання (без змін) побачило світ не пізніше червня 1917 р., позаяк на 4-й сторінці його обкладинки вміщена реклама книг та брошур М. Грушевського, виданих за червень 1917 р. Серед них і брошура “Звідки пішло українство і до чого воно йде”. Перше і друге видання вийшли накладом 30 тис. примірників (див.: Книгар. — 1918. — № 5 (січень). — С. 246—247). Короткий огляд цієї суспільно-політичної праці поданий у бібліографічних оглядах “Літературно-наукового вістника” (1917. — Т. LXVII. — Кн. I (липень). — С. 156) та “Книгаря” (1917. — Ч. 2 (жовтень). — С. 64—65). Оглядач “Книгаря” О. Дорошкевич наголошував на важливості цієї історико-популярної праці та зазначав, що вона “покаже середньому читачеві, що українці — не безбатченки якісь, а їх пізніші національні ідеї починаються ще здавна”.

Передруки: *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть / Укладач, автор передмови і коментарів О.Л.Копиленко. — К., 1991. — С. 38—53; Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. і підготовка текстів та фотоматеріалів, коментарі та примітки А.П.Демиденка. — К., 1992. — С. 76—94.

Подається за другим виданням (К.: З друкарні Акц. т-ва “Петро Барський”, 1917).

Праця, за визначенням самого автора, — це “короткий нарис української історії” (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 8. — С. 145), викладений за його концепцією, на основі якої була створена фундаментальна “Історія України-Руси”. Для широкого загалу це було нове слово, оскільки в офіційній російській історіографії українцям було відмовлено в окремому історичному розвитку. Нарис зображав українців як давній народ з власною історією, багатою культурою. Автор акцентував на знакових подіях української історії — боротьбі за державність, поступовій втраті незалежності. Своїм викладом української історії М. Грушевський переконливо довів право українців на самостійне державне життя.

с. 166 ...а з того 30 мільйонів з верхом було українців... — на початку 1912 р. у своїй статті “Украина и украинство”, посилаючись на спеціальні статистичні дослідження В.Охримовича, В.Кошового та С.Томашівського, М.Грушевський називає цифру української людності підросійської України: 28 мільйонів (*Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 3. — С. 134).

...так коло восьмої часті, належала до Австрійської держави... — у названій вище статті М.Грушевський подає також відомості щодо української людності Австро-Угорщини: 4,5 млн; зокрема в Галичині — понад 3,5 млн, Буковині — понад 300 тис., Північній Угорщині — близько 500 тис. (Там само. — С. 133–134).

с. 167 ...коли впала Кримська орда і перенесено Запорозьке військо на Кубань... — йдеться про одне з найбільших козацьких формувань, створених на території Південної України після зруйнування Запорозької Січі 1775 р., — “Військо вірних козаків Чорноморських” (1788–1860). Внаслідок Першої російсько-турецької війни Кримське ханство у 1783 р. було приєднане до Росії. На землях між Бугом і Дністром, що раніше йому належали, за наказом Катерини II, у 1788 р. з колишніх запорожців було утворене Чорноморське козацьке військо. Брало активну участь у Другій російсько-турецькій війні (1787–1791), за що за велінням Катерини II від 1792 р. було переселене на Кубань.

...повстання, що пішло під проводом Б[огдана] Хмельницького, хотіло об'єднати під козацькою кермою не тільки українські, а й білоруські землі — перша спроба приєднання була невдалою. У 1649 р. в Білорусії козацькі повстанські загони зазнали поразки від литовського гетьмана Я.Радзивілла. На основі союзного договору, укладеного 1657 р. зі шведами проти Речі Посполитої, Південна Білорусія була прилучена до складу Гетьманщини. 20 червня того ж року Б.Хмельницький прийняв присягу від шляхти Пінського повіту, який приєднався до української держави. У 1659 р., за угодою гетьмана Ю.Хмельницького з московським урядом (Переяславські статті), козацькі полки були виведені з Білорусії.

с. 168 ...літературно-політичне відродження, що пішло з кінцем XVIII віку... — процес був започаткований виданням українською мовою у 1798 р. “Енеїди” І.Котляревського, яке викликало в суспільстві інтерес до народної української мови, звичаїв, культури, історії часів козаччини.

Культурний рух XVI ст. — громадський і церковний — був першим відродженням українського громадянства — на українських землях у цей час працювали першодрукарі Іван Федоров та Петро Мстиславець, діяли культурні осередки, створені у власних маєтках українськими магнатами Г.Ходкевичем, кн. А.Курбським, кн. Ю.Слуцьким. Існувала Острозька школа (академія), заснована бл. 1576–1580 рр. Костянтином-Василем Острозьким. При школі діяло учене товариство, до якого входили Герасим і Мелетій Смотрицькі, Мартин Броневський, Клірик Острозький. Завдяки їхнім старанням у 1580 р. побачив світ найвизначніший твір слов'янського друкарства — Острозька біблія.

Особливо цікаві з сього погляду писання Вишенського... — йдеться про І.Вишенського — видатного українського письменника-полеміста (між 1545–1550 — між 1621–1633). Перебуваючи ченцем на Афоні, надсилав в Україну пристрасні послання, адресовані до кн. К.Острозького, братств, священників і всіх українців. Десять із них були об'єднані в рукописну “Книжку” (бл. 1600).

...воно передає сей погляд народу на козацтво... — йдеться про вірш Т.Шевченка “Буває, в неволі іноді згадаю...”, написаний у 1850 р. в Оренбурзі (Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. — К., 2001. — Т. 2: Поезія 1847–1861. — С. 224–225).

с. 169 ...але в відносинах економічних (хазяйських) і соціальних (громадських) вона відійшла від демократичності — йдеться про соціальну нерівність, що за Гетьманщини ставала дедалі помітнішою, розділяючи козацьку старшину, яка ставала панівним класом, і рядових козаків. Детально див.: Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.) — К., 1995; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. — К., 1998.

Так ото Хмельницький з старшиною зв'язалися з Кримом і Туреччиною, призвавши звершити султана, потім з московським царем, далі ввійшли в змову з шведським королем... — йдеться про неспроможність козацької держави Б.Хмельницького самостійно протистояти Речі Посполитій, що спонукало до пошуку зовнішньої підтримки. До частої зміни союзників також призводили внутрішні суперечності й суперництво козацької

верхівки. Детально див.: Крип'якевич І. Турецька політика Б.Хмельницького (Матеріали) / Коментарі Я.Федорука // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 2006. — Вип. 10/11. — С. 111—196; Федорук Я. Невідома стаття Івана Крип'якевича про українсько-турецькі взаємини 1648—1657 років // Там само. — С. 101—110; Його ж. Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657 рр. — Львів, 1996. — Ч. I: 1654 рік.

...і добитися від Польщі признання цілої України незалежною державою — йдеться про Гадяцький договір 1658 р. (див. коментар до статті “Велика хвиля”).

с. 170 **Українські послани, що поїхали до Москви дістати від царя письмнене потвердження на свої домагання...** — йдеться про послів Богдана Хмельницького, військового суддю Самійла Богдановича та переяславського полковника Павла Тетерю, які на своє звернення до російського царя про видачу грамот на маєтності отримали підтвердження. Цей факт разом з текстами жалуваних грамот М.Грушевський подає в “Історії України-Руси” (Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1996. — Т. IX. — Ч. II. — С. 827—830).

...цар Петро, зломивши сю умову самовільно... — див. коментар до брошури “Якої ми хочемо автономії і федерації”.

...вчинив перемир'я з Польщею... — йдеться про перемир'я, підписане між Москвою і Річчю Посполитою у Вільно в 1656 р.

В 1658 році, за наступника Хмельницького гетьмана Виговського, оголошено українську ноту до європейських держав... — текст цього маніфесту Війська Запорозького з обґрунтуванням причин розриву з Москвою та відновлення державних зв'язків з Польщею (Гадяцька унія) 1908 р. опублікував Н.Молчановський в “Архиве Юго-Западной России” (ч. III, 8 т.). Витяг з нього подає М.Грушевський у своїй праці “Виговський і Мазепа” (див. Грушевський М. Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 386—387).

...в брошурі “Переяславська умова”... — йдеться про історичну працю М.Грушевського “Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти”, написану в 1917 р. Упродовж 1917—1918 рр. вийшли три видання праці.

с. 171 ...**Так упав Многогрішний, потім Дорошенко** — йдеться про втручання московської влади у внутрішнє життя України. 13 березня 1672 р. в результаті промосковської старшинської змови гетьман Д.Многогрішний був ув'язнений і відправлений до Москви, а згодом засланий з родиною до Сибіру. Гетьман П.Дорошенко — найближчий соратник і продовжувач справи Б.Хмельницького, усе життя якого було спрямоване на досягнення державної незалежності та збереження територіальної єдності України, також повною мірою відчув на собі віроломство московської влади.

Воно вернуло українські порядки... — йдеться про скасування Малоросійської колегії (1722—1727) і відновлення гетьманства у 1727 р.

“З політичного життя України” — йдеться про збірку історичних праць М.Грушевського “З політичного життя старої України: Розвідки, статті, промови” (К., 1917), куди увійшла також стаття “Виговський і Мазепа”, де автор розглядає проблему підписання Гадяцького договору 1658 р. (Там само. — С. 386—396).

...**Українське громадянство в своїх наказах на скликане Катериною II зібрання депутатів в 1767 р.** ... — див. коментар до статті “Важна хвиля”.

с. 172 **Я золотом розтопленям... і всі муки...** — тут М.Грушевський подає витяг з містерії Т.Шевченка “Великий льох”. У середині 1840-х рр. фрагменти містерії поширювалися серед учасників Кирило-Мефодіївського братства, були вилучені в них під час арештів. (див.: Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. — К., 2001. — Т. 1: Поезія 1837—1847. — С. 322—323).

...**так званім братстві Кирила і Мефодія** — див. у цьому томі статтю “В сімдесяти роковини Кирило-Мефодіївської справи” та коментар до неї.

с. 175 ...**Германія стала федерацією вже кількадесят літ...** — йдеться про об'єднання Німеччини. У 1867 р. була утворена федеративна держава Північно-Німецький союз, до складу якої увійшли 18 держав і 3 вільних міста. У 1870 р. до нього приєдналися ще 4

південнонімецькі держави. 18 грудня 1871 р. була проголошена Німецька імперія. Див.: *Залізник М.* Головні федерації сучасного світу: Німецька імперія // ЛНВ. — 1910. — Т. XLIX. — Кн. 2. — С. 425–453.

с. 177 Національні почуття... зв'язали міцно, вхопили національним обручем всі верстви українського громадянства — від панських і буржуазних груп до пролетаріїв — йдеться про консолідацію суспільства на національному ґрунті. На той час М.Грушевський під впливом швидкого поширення і масового характеру національного руху ще уявляв українське суспільство консолідованим. Але соціальна революція, що розгорталася в Україні одночасно з національною, дедалі більше поглиблювала розшарування суспільства. Соціалістичні партії вважали це цілком закономірним. В.Винниченко на з'їзді ТУП у березні відверто заявляв, що черговим завданням є диференціація українства. З цього приводу М.Грушевський зробив ремарку: “Діагноз був правильний, для тодішніх обставин дещо передчасний, бо “Конгрес” пройшов потім іще під знаком єдиного українства” (*Грушевський М.* Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 113). Як засвідчили подальші події, саме єдності бракувало українському суспільству в часи Української революції (1917–1921).

Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий

Праця “Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий” вийшла у Києві з друкарні товариства “П.Барський” у липні 1917 р. відразу по ухвалі II Універсалу Української Центральної Ради від 3 липня 1917 р. Вона стала другим, доповненим варіантом брошури під назвою “Українська Центральна Рада й її Універсал”, що побачила світ після проголошення 10 червня 1917 р. I Універсалу. Про вихід першого видання газета “Нова рада” 24 червня 1917 р. повідомила: “Друкується і за три дні вийде його ж [М.Грушевського. — Упоряд.]: “Українська Центральна Рада й її Універсал” (Нова рада. — 1917. — 24 червня. — № 72. — С. 4). Усі глави попереднього видання повторені у другому з незначними скороченнями чи доповненнями. Перше видання, на відміну від другого, містить тексти записки з питань автономії України, поданої 16 травня 1917 р. делегацією УЦР до Тимчасового уряду та Виконавчого комітету Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів; резолюції, прийнятої на сесії УЦР 2–3 червня у зв'язку з відмовою Тимчасового уряду розглянути подані вимоги, а також резолюції, винесеної Другим Всеукраїнським військовим з'їздом 8 червня 1917 р. з вимогами проголошення автономії України (у другому виданні М.Грушевський коротко передає зміст цих документів). Закінчується перше видання брошури главою: “Що єсть, а чого нема в Універсали”, яка в другому виданні в скороченому варіанті приєднана до попередньої глави “Що сказала Ц[ентральна] У[країнська] Рада в Універсали”. Суттєвим доповненням другого видання є нова глава “Як порозумівся ц[ентральний] рос[ійський] уряд з У[країнською] Ц[ентральною] Радою”, де висвітлені події, що передували прийняттю II Універсалу, та сам текст цього Універсалу. За відомостями, поданими часописом “Книгар”, брошура вийшла накладом 13,5 тис. прим. (Книгар. — 1918. — Ч. 5 (січень). — С. 246–247). Бібліографічний огляд першого видання брошури подав у часописі “Книгар” О.Дорошкевич (1917. — Ч. 2 (жовтень). — С. 64–65). У ньому він наголошував, що своєю працею “Українська Центральна Рада й її Універсал” автор «розв'язує дуже важне, і, здається, найбільш темне для широких кіл питання — про Українську Центральну Раду. Наші люди живляться найбільш російськими газетами, а всі ми знаємо, що пишуть про нас наші вороги, а найбільше — наші “приятелі” — київські російські газети всяких напрямів. Через те необхідно пускати в народ більш правдивих звісток про велику організуючу ролю Ради». Друге видання було назване оглядачем ЛНВ М.Новенком “історичним документом класичного свідка, який кидає яскраве світло на той шлях, що веде Україну до її оконечної мети, себто до широкої національно-територіальної автономії України в демократичній, Російській Республіці” (ЛНВ. — 1917. — Т. LXVII. — Кн. II–III. — С. 344–345).

З М І С Т

	с. текстів	с. ком.
<i>В.Верстюк. ДОБА ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ В ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ</i>		
<i>М.ГРУШЕВСЬКОГО</i>	V	
<i>С.Панькова. ВІД УПОРЯДНИКА</i>	XVII	
Розділ I. СТАТТІ ЗІ ЗБІРКИ “ВІЛЬНА УКРАЇНА” ТА ІНШІ ПУБЛІКАЦІЇ		
ПОЧАТКОВОГО ПЕРІОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ		
(19 березня—15 квітня 1917 р.)	1	279
[Промови на українській маніфестації у Києві 19 березня 1917 р.]	3	279
[Звернення] “До українців — професорів і преподавателів вищих шкіл”		
[21 березня 1917 р.]	5	280
Велика хвиля	6	281
З старого і нового	8	284
На Всеукраїнський з’їзд!	11	285
Повороту нема.	13	286
Від слова до діла!	15	288
Народностям України	18	290
По Українським національним з’їзді, 6—8 квітня.	20	291
Чи Україна тільки для українців?	23	293
Розділ II. ІНФОРМАЦІЙНІ СТАТТІ, ПРОМОВИ, ЗВЕРНЕННЯ		
ТА ПРИВІТАННЯ (травень 1917 р.—квітень 1918 р.)	25	294
[Звернення] “До товаришів-українців” [5 (18) травня 1917 р.]	27	294
Кінець старому лукавству	28	295
Тимчасовий український уряд	30	296
[Промови на I Всеукраїнському селянському з’їзді у Києві		
28 травня (10 червня), 2 (15) червня 1917 р.]	33	297
Від голови Центральної Ради проф. М.Грушевського [Відкрита заява начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву щодо умов формування українського війська,		
2 (15) червня 1917 р.]	34	299
Велике діло	35	301
[Промова на II Всеукраїнському військовому з’їзді		
5 (18) червня 1917 р.]	37	302
Що воно?	38	303
Від голови Центральної Української Ради проф. М.Грушевського [Відповідь начальнику		
Київської військової округи К.Оберучеву на його публікацію “По поводу		
письма г.Грушевского”, 8 (21) червня 1917 р.]	40	304
[Промови на українській маніфестації при урочистому оголошенні I Універсалу		
Української Центральної Ради, 12 (25) червня 1917 р.]	42	305
[Доповідь про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного		
права, проголошена на З’їзді українських правників 13 (26) червня 1917 р.]	43	306
Треба ясніше!	44	307
Чи вияснюється?	47	308
Відродини “Л[ітературно]-н[аукового] вістника”	49	310
В сімдесяти роковини Кирило-Методіївської справи	51	310
[Промови на засіданні Ради військових депутатів з нагоди проголошення		
II Універсалу Української Центральної Ради, 3 (16) липня 1917 р.]	56	316
Чорна пляма	57	317
Україна дійде свого!	58	318
Промова М.С.Грушевського від імені українських організацій, проголошена 10 вересня		
[1917 р. на З’їзді народів у Києві].	60	320
Вільний союз	64	321

Мусимо взяти на розум	65	322
Важна хвиля	66	323
[Привітання III Всеукраїнському військовому з'їзду, 21 жовтня (4 листопада) 1917 р.]	68	324
Проект української Конституції	69	325
[Промова на засіданні Малої ради перед оголошенням III Універсалу Української Центральної Ради, 7 (20) листопада 1917 р.]	74	326
Рятуймо Російську Федерацію	75	327
Час настав	76	327
Новий поділ України	77	328
[Промова на З'їзді рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України, 6 (19) грудня 1917 р.]	81	329
[Промова на заключному засіданні Восьмої сесії Української Центральної Ради, 17 (30) грудня 1917 р.]	82	329
Велике Різдво	84	331
[Промова при оголошенні IV Універсалу Української Центральної Ради на засіданні Малої ради, 12 (25) січня 1918 р.]	85	332
Великий обов'язок	86	333
Мир землі нашій!	88	333
Очищення огнем	89	335
Український герб	92	337
Українська самостійність й її історична необхідність	96	338
Новий час	98	339
Про монетну українську одиницю	101	340
Повороту не буде!	105	341
За Холмщину	107	342
Вогні й бурі	110	344
Розмова з професором М.С.Грушевським [щодо причин приходу німецьких військ на Україну (березень 1918 р.)]	112	345
Установчі збори чи парламент?	114	349
Промова в Ц[ентральній] Раді 15-го березня 1918 р. при ратифікації мирового договору	116	351
Промова під Центральною Радою на похороні січовиків студентського куреня 19 березня [1918 р.]	121	353
[Промова на засіданні Малої ради, присвяченому першим роковинам Української Центральної Ради, 20 березня 1918 р.]	122	355
[Промова на київському губернському земському зібранні, 7 квітня 1918 р.]	126	356
"Святі права"	127	356
Промова голови Ц[ентральної] Р[ади] проф. М.С.Грушевського, виголошена на Київському селянському повітовому з'їзді 7 квітня [1918 р.]	130	358
Стара історія	131	358
Розділ III. ПРАЦІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ТА ПРОСВІТНИЦЬКОГО ХАРАКТЕРУ (квітень 1917 р.—квітень 1918 р.)	135	360
Якої ми хочемо автономії і федерації	137	360
Хто такі українці і чого вони хочуть	152	363
Звідки пішло українство і до чого воно йде	166	365
Українська Центральна Рада й її Універсали: Перший і Другий	181	368
Україна і Росія	203	372
На порозі Нової України: Гадки і мрії	225	377
Історія й її соціально-виховуюче значіння	267	
КОМЕНТАРІ	279	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	382	
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	396	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	404	

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 4. Книга I

Серія “Суспільно-політичні твори
(доба Української Центральної Ради
березень 1917—квітень 1918)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *Б.Павлів, О.Тростянчин*

Здано на складання 15.01.2007. Підп. до друку 25.07.2007. Формат 70х100^{1/16}.
Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умови. друк. арк. 34,83.
Умовн. фарбовідб. 35,63. Обл.-вид. арк. 27,0. Наклад 5000 прим.
Свідощтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 16. Зам. 339-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 4. Кн. I: Серія “Суспільно-політичні твори (доба Української
Центральної Ради березень 1917—квітень 1918)”. — 2007. — 432 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)

Перша книга четвертого тому 50-томного зібрання праць М.Грушевського продовжує серію суспільно-політичних творів і вміщує публіцистичний доробок видатного історика й державного діяча доби Української Центральної Ради. Статті, промови та звернення М.Грушевського, видрукувані на сторінках періодичних видань упродовж березня 1917 р.—квітня 1918 р., а також ширші праці, що вийшли окремими брошурами, стали вагомим внеском у розробку концепції Української революції та залишилися важливим джерелом для вивчення й осмислення бурхливих поточних подій зазначеного історичного періоду.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-499-4 (т. 4, кн. I)